

Balogh Csaba

Ave Restaurator!

Ravasz László

Tragédia-értelmezése

■ *Az ember tragédiájának* felekezeti szempontú megközelítése egyidős a drámai költemény befogadástörténetével – de nélkülöz bárminemű felekezeti logikát. A szigorú katolikus nevelést kapott és mindvégig gyakorló katolikus Madách Imrét lelkes protestánsok – az evangélikus Greguss Ágost¹ kivételével –, reformátusok vezették be az irodalmi életbe: Arany János² és Szász Károly.³ De *Tragédiájának* szigorú bírái is – a katolikus Vajda Jánostól⁴ eltekintve – reformátusok voltak: Zilahy Károly,⁵ Reviczky Széver⁶ és Erdélyi János.⁷ Máig tisztázatlan, hogy a sztregovai katolikus szerző sikere miért vált a korabeli református irodalmi elit szívügyévé, ugyanakkor miért tudta megosztani ezt a kört, hiszen elmélyítette Arany és Erdélyi eszmei szembenállását, Szászt⁸ és Zilahyt⁹ pedig dühödt pengeváltásra készítette.¹⁰

A *Tragédia* értelmezéstörténetének felekezeti vonulata a századfordulón felerősödik. A drámai költemény színházi diadalútja, az első Madách-nagymonográfiák megjelenése,¹¹ a közoktatási célra előkészített szövegkiadások tömege és a kezdődő irodalmi kultusz aktuálisá – szinte kötelező jellegűvé – tette a Madách-témát. A sort 1897-ben Dudek János katolikus hittudós nyitja meg. A tanulmányának prologusában álló burkolt felhívásnak – „Teológus még nem szólott hozzá”¹² – egyre több egyházi enged, katolikus és protestáns oldalon egyaránt. A katolikus befogadást 1923-ig elsősorban az éles kritika és az elutasítás határozta meg, ennek az irányynak legismertebb szövege Prohászka Ottokár *Tragédia*-bírálatára.¹³ Az egyház szellemi zászlóshajóját jelentő *Katholikus Szemle* (1887–1944) hasábjain csak Madách születésének centenáriuma után kezdődik meg a *Tragédia* átértékelése. A tanulmányokat addig – és azt követően is – a katolikus szellemi elit jegyzi: egyházi vezetők, teológusok, papköltők és irodalmárok, mások mellett Dudek János, Prohászka Ottokár, Várdai Béla, Alszegehy Zsolt, Erőss Alfréd, Sík Sándor és a mártírrá lett, majd boldoggá avatott szerzetes, Sándor István. Szociológiai szempontból a

protestáns fogadtatás némileg más – mozaikszerű – képet mutat. A két világháború között a Reményik Sándor nevével fémjelzett *Pásztortűz* (1921–1944) tekintélyes számú *Tragédia*-cikket közöl, de a református és evangélikus értelmiség e fontos fórumában többnyire kevésbé ismert szerzők, főképp középiskolai tanárok publikálnak. A *Protestáns Szemle* (1889–1945) hasábjain szerényebb számú a Madáchhoz kapcsolódó tanulmány, de ezeket nagy tekintélyű szerzők jegyzik: a későbbi evangélikus püspök, Kapi Béla, a későbbi református püspök, Ravasz László, valamint olyan jeles irodalmárok, mint Kristóf György, ifj. Szász Károly, Szelényi Ödön és Tolnai Vilmos. A katolikus és protestáns fogadtatást nem az elemzők felkészültsége, ismertsége és a publikációk száma választja el egymástól, hanem a tanulmányok kritikai iránya. A protestáns fogadtatás a kezdetektől – tehát a századfordulótól – elismerő, igenlő, laudációba hajló. De az ideológiai célzatosság legalább olyan mértékben meghatározó, mint a katolikus értelmezők esetében, csak ellentétes: nem egy dogmatikai rendszerhez viszonyítva utasítják el Madách drámáját, hanem egy dogmatikai rendszerhez igazítva fogadják el és ünneplik.

A századfordulót követő húsz évben három szólam határozza meg a *Tragédia* protestáns recepcióját: elhatárolódás Erdélyi János téziseitől¹⁴ és a katolikus kritikáktól, valamint Madách és a reformáció kapcsolatának tisztázása. E három téma Ravasz László Madách-émlékbeszédében fut össze.

1923-ban az alig negyvenesztendő Ravasz László dunamelléki református püspök és a *Protestáns Szemle* főszerkesztője. A folyóirat a Madách-centenárium alkalmából a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságban elmondott előadását közli, amit két évre rá kötetben is kiadnak.¹⁵ A *Madách „pesszimizmusa”* – amint erre a címben szereplő idézőjel is utal – válasz Prohászka Ottokár tanulmányára. „Ezelőtt pár héttel megdöbbenve olvastam,

hogy a mai Magyarország egyik legillusztrisabb szelleme ezt írja az Ember Tragédiájáról: »az igazán bensőséges, vallásos lelkekre Madách tragédiája kínos benyomást tesz, mint akik imádás helyett káromkodást, isteni tervek helyett inkább kontárságot, nagy, teremtő stílus helyett inkább cinizmust s az ördög tűrhetetlen, fölényeskedő pökhendiségét érzik ki...»¹⁶ A dicsérő jelző nem csupán a vitapartner kötelező jellegű retorikai elismerése. Ravasz László valóban nagyra becsülte Prohászka, nem csupán közéleti, egyházszervező munkásságát ismerte, hanem műveit is: erről vall 1931-ben, a Kisfaludy Társaságban elmondott, személyes hangú emlékbeszéde.

A *Madách „pesszimizmusa”* első olvasásra három meglepetéssel szolgál. Az első a feltűnően szerény terjedelem: fél tucat oldalon háromszáz sor. A második a bensőségesége – látszólag nem a főpap, a tudós teológus nyilatkozik, hanem a drámai költeményre rácsodálkozó egyszerű olvasó. Végül a felekezeti szempont meghaladása: nem téma Madách katolicizmusa, felekezeti szabadelvűsége vagy véleménye a reformációról. Az utóbbi két, a protestáns olvasókat, hallgatókat meglepő tartalmi elem már a Prohászka-val folytatott vita része, hiszen a katolikus püspök *Tragédia*-értelmezése főképp az elemző pozíciójának tekintélyére épül, és a felekezeti szempontokat teszi kizárólagossá, háttérbe szorítva az irodalmi-esztétikai értékelést. Ravasz László személyes hangjának őszintesége, egyszerűsége életrajzi szempontból messzemenően hiteles.

„Körülbelül tizennégy éves lehettem, amikor először olvastam az Ember Tragédiáját s ma is élénken emlékszem, mint borzongatott meg akkor még nem is értett szépsége, mintha zúzmarás seprűvel vágtak volna végig a hátamon. Mire tizennyolc éves lettem, már szinte könyv nélkül tudtam az egész költeményt; ifjúságomnak breviáriuma lett, amely mindennap újat mondott, bár mindig többet hallgatott el, mint amit elmondott.

Húszéves lehettem, amikor először láttam színpadon. Az előadás után – akkor egyike volt a legjobbknak – mégis olyan csalódás fogott el engem, aminőt sohasem éreztem. Szánalmas, kicsinyes, theátrális vergődésnek láttam az én csodálatos *Tragédiámat*.

Sohasem beszéltem erről az élményemről, egyszerűen azért, mert szégyelltem magam amiatt, talán azért sem, mert nem tudtam ennek okát adni.”¹⁷

Ellentétben Prohászka Ottokárral, az ifjú Ravasz László nem egyházi pályára készült, és a irodalom világa sem kívülről érkezett.¹⁸ Már középiskolás fejjel érdeklődik az irodalom, az esztétika iránt, sőt, maga is kísérletezik vers- és prózaírással, majd – a teológiai stúdiumok mellett – a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem bölcsészka-

rán folytatja tanulmányait. Az irodalomtörténeti és a teológuspálya egyformán vonzza. Csak hosszas mérlegelés után dönt az utóbbi mellett, de a filozófia és az irodalom területén továbbra is tevékeny marad, olyannyira, hogy 1906-ban bölcsészdoktorátust szerez Schopenhauer esztétikájáról írt értekezésével. Huszonöt esztendősen a Kolozsvári Teológiai Akadémia professzora, de továbbra is részt vesz a város kulturális életében. Tagja az Erdélyi Irodalmi Társaságnak, 1913-ban a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság választja titkárává, egy évvel később ennek folyóiratát, a *Protestáns Szemlélt* szerkeszti. A 10-es évek elején kezd publikálni: egyházi beszédek, igehirdetések, elmélkedések, teológiai tankönyvek szerzőjeként lesz ismert és elismert arcéle egyházának. Kezdetben Erdélyben tevékenykedik, majd 1921 őszén – két évvel Madách-emlékbeszéde megírása előtt – a fővárosba költözik, és a Kálvin téri egyházközség lelkésze lesz, majd a Dunamelléki Egyházkerület püspökévé választják. A fővárosban még hangsúlyozottabbá válik az irodalom iránti érdeklődése, nem csupán vezető tagja, hanem gyakori előadója is a Kemény Zsigmond és a Petőfi Társaságnak, a Kisfaludy Társaságnak pedig a Madách-centenárium évében lesz elnöke. Ekkor jelenik meg *Orgonazúgás* címmel válogatáskötete, amely több esztétikai tanulmányt közöl, és itt olvasható Beöthy-emlékbeszéde is, *Szemeink látják a mi tanítónkat* címmel.¹⁹

E szöveg kapcsán külön szót érdemel Ravasz László véleménye a magyar irodalomról, mert ebben is ellenkező állásponton volt, mint Prohászka Ottokár. Főképp a két „csakazértis” költő alakja foglalkoztatja: a magyar szabadság axiómáját Petőfiben, az „Alföld lelkében” látja,²⁰ a pályakezdő Adyért pedig feltétlenül rajong, mint írja, ifjúként benne élt, orákulumnak tartotta minden szavát.²¹ De az I. világháború kitörése után elfordul tőle, Ady akkor megjelent kötetét már hanyatlónak, dekadensnek ítéli. Különösen istenes verseit bírálja, mert hiányzik belőlük Krisztus alakja, és azt a vélekedést is helyteleníti, amely – szerinte – a költő kálvinizmusa nyomán a köztudatot uralja. „Arról van szó, hogy valaki lehet kálvinista – vallásosság nélkül; lehet protestáns anélkül, hogy keresztény lenne, mert a protestantizmus nem egyéb, mint liberalizmus és kálvinista az, aki a pápistát nagyon utálja, a zsidót mérsékelten szereti. Eszerint a felfogás szerint a kálvinista nagyon jó vallás, mert nagyon keveset kell benne hinni s mégis igen büszkék lehetünk reá; ha egyáltalában semmit sem kellene benne hinni, akkor meg éppen ideális vallás lenne.”²² Mindez azért fontos, mert jelzi Ravasz László irodalomszemléletének szigorúbb oldalát, az irodalomban megjelenő keresztény értékrend

hitelességének számonkérését. A felekezeti szempont érvényesülése ennél jóval enyhébb, sokszor kitapinthatatlan. A kálvinizmusba vetett mélységes hit esztétikai értékítéletében nem jelöl ki viszonyítási pontot, olyannyira, hogy „Ravasz László egyházi szolgálatának tengelyében kimondatlanul, megfogalmazatlanul is Dante *Paradisója* áll”.²³ Egyformán csodálta Shakespeare-t és Cervantest, tisztelte a katolikus Babitsot és a református Móriczot. Mint írja: „engem egyedül a református keresztyénség idvezít, de ha látok hívő katolikust, ünnepem van”.²⁴ Elviekben minden – tudományos felkészültség, tanulmányírói tapasztalat, a művészet iránti alázat és felekezeti türelem – megadatott ahhoz, hogy Ravasz László Madách-előadása jelentékeny irodalomtörténeti hozzászólás legyen.

A *Madách „pesszimizmusa”* című ünnepi köszöntőt szerzője két szövegből komponálta. A személyes, bensőséges hang és a bevezetőül szolgáló esztétizáló megközelítés kulcsszavai – misztérium, lélek, álom, képzelet, megézés, varázslat, illat, balzsam – és a zenei párhuzam a *Tragédia* szépségének leírhatatlanságát, megragadhatatlanságát üzenik. „[A]z Ember Tragédiája nem színpadi megmutatásra, hanem zenei kiábrázolásra való, mert azt, ami jelentésének a lényege, szinte azt mondhatnám, misztérium, csak az ragadja meg igazán, aki mint zenét képzelel el s engedi a lelkére hatni.”²⁵ Csakhogy a művészetek közötti párhuzamépítés – Ravasz László, az esztétikából doktorált tudós ezt pontosan tudja – mindig ismeretlen és ingoványos területre vezet. A szöveg egésze arról árulkodik, hogy az irodalom–álom–zene egybejátszása nem a szerző elrédvése a művészetek varázslata felett, hanem az elemzési lehetőségek olyan kiszélesítése, amely nem az esztétikai értelmezést szolgálja. „[A] tragédia kimossa és felemészti önönmagának minden ellenmondását s a diszharmóniák csődjéből felszáll a finálé halk, édes megnyugvása... [...] a zene tudná – nem bizonyítani, hanem – megéreztetni, hogy az Ember Tragédiája jelentése a maga látható műalkatán túl ér s ott kezdődik igazán, ahol a mű elhallgat.”²⁶ Rafinált fogás ez, hiszen a műelemző teljesen szabad kezet kap egy olyan irodalmi alkotás értelmezésénél, amely ott kezdődik, ahol elhallgat – vagyis ahol a betűk, szavak és mondatok sora véget ér. Ravasz László jócskán élt ezzel a szabadsággal.

Itt nem a zárójelenet kételyeinek kiiktatásáról van szó („a diszharmóniák csődjéből felszáll a finálé halk, édes megnyugvása”), mert ez a teodiceai célzatú értelmezéseknél megszokott, hanem egy teológiai-dogmatikai kérdés megfogalmazásáról, amit Ravasz László elemzésé-

ben központi rendezőelvként használ. A bibliai keretben „erjed meg a tragédia kovásza, amelyik áthatja az egész mű legapróbb részletét is. Ez pedig – ne csodálkozzanak, hogy teológiai szakkifejezéssel élek – a bűneset. Az a tény, hogy az Isten dicsőségére teremtett szabad, boldog ember önmaga bűne folytán kiesik a kegyelem állapotából s magára marad egy semlegesnek látszó univerzumban a Gonosz prédájául és játékszeréül.”²⁷ A teológiai szakkifejezés mögött egyértelmű az értelmező szándéka: az irodalomesztétikai síkról a dogmatikaiba viszi át az elemzést. Ennek következtében Ravasz László olvasatában a *Tragédia* Urának és Ádámjának képe feloldódik, eltűnik a *Biblia* Urának és Ádámjának képében, és az átlényegülés eredményeként a drámai költemény pusztaszemléltetője, irodalmi bizonyítéka lesz a kálvinista dogmatikának, pontosabban Ravasz László *Kis dogmatikájának*.²⁸ Első pontja a szereplők változatlansága. Mint írja, a bűnbeesés után ugyanaz maradt az Isten, az ember, a világ; csak elszakadt a teremtményt a Teremtővel összekötő aranyfonál, és a történelem véres malma munkába lendült. Az elutasító katolikus kritika egyik érve volt, hogy a *Tragédia* bibliai szereplői ellentmondásosan, következetlenül, az *Írással* összeegyeztethetetlenül változnak. Ravasz László ebből egyetlen – dogmatikai szempontból igazoltnak tekintett – módosulást emel ki és tesz kizárólagossá: a bűnbeesés után az ember végleg elbukott, természetere helyrehozhatatlanul megromlott. Visszaköszön a Prohászkanál is szereplő Dante-párhuzam. „Miféle világ ez? Nem a pokol-e ez? De az; ez az elbukott embernek, az örök Ádámnak, a megromlott emberi természetnek a világa. Egy világ, ami értelmetlen, céltalan, megátkozott, amin már az sem segít, ha Ádám öngyilkossá lesz, mert túlnőtt rajta s nélküle is megy tovább az életlavina, hogy önmagát pusztítva feleméssze.”²⁹

Ravasz *Tragédia*-tablóján két szereplő fel sem tűnik: Lucifer és Éva. A mű ismertetését a harmadik színnel kezdi, az elsőre, az Úr és Lucifer vitájára, alkujára nem is utal, alighanem azért, mert a bűneset-tézist az ördög megszemélyesítése, önálló alakként való folyamatos szerepeltetése nem támogatja. Éva háttérbe szorításának is hasonló lehet a magyarázata. A dogmatikai koncepció szerint Ádám, az örök ember természetere romlott meg, de a *Tragédiában* az ember azonnal két személy: Ádámnak és Évának romlott meg a természetere, csak hogy másképp, amit Madách színenként változó, bonyolult viszonyrendszerben ábrázolt – ennek részletes kifejtése szintén vitathatóvá tette volna az elemzés központi tételét. A szerző talál kiutat a történelmi színek poklából, azonban ez nem vezet vissza az irodalmi szöveghez. „Az ember élete on-

nan kezdődik, ahol a mű véget ér, de ez már nem tragédia, hanem misztikus eposza az örökkévalóságnak.”³⁰

Ravasz László hittudományi elveinek formálódását feltárta a szakirodalom: hogyan jutott az értékteológiai gondolkodástól a 10-es években a dialektika-teológiához. Az Ige-teológia kidolgozásáig tartó út részletes felidézése nem tartozik jelen írás vizsgálódási körébe, de a Madách-előadásban fellelhető motívumai miatt említeni kell. A 20-as évek elejére Ravasz László teológiai nézetei megváltoznak: számára az I. világháború kitörése és tragikus kimenetele, Trianon, a kommunizmus oroszországi előretörése a modernitás – és a modernitáshoz alkalmazkodni kívánó protestáns teológiai áramlatok – kudarcát bizonyítja. Erre a konzervatív szemléletbeli fordulatra utal a Madách-beszédben a párizsi szín értékelése. „Szemünk láttára fiadzik a tudomány társadalmat: előttünk kavargó a felvilágosodottság ördögi abortusa, a francia forradalom, míg eltűnik, mint egy véres forgószél.”³¹ Csakhogy a szerző ítélete ellentétes a felébredő Ádám-Kepler lelkesületével. „Mi nagyszerű kép tárult fel szememnek! / Vak, aki Isten szikráját nem érti, / Ha vérrel és sárral volt is befenve.” (X. 6–8.)³²

Ravasz László a protestantizmus szellemi gyökereihez visszanyúló, az Írást középpontba állító Ige-teológiája Krisztus alakját is régi-új megvilágításba helyezi, eltávolodik a történeti megközelítéstől, és a Logosz, a második isteni személy a történelemben és minden emberi léthelyzetben megnyilvánuló misztériumáról beszél.³³ Az „Ige-teológusa” szól a Madách-beszédből is, amelynek – különös módon – fontos szereplője lesz Jézus Krisztus. Különös módon, mert Madách drámája ritkán utal a Megváltóra. A római színben Péter apostol szól a „szent szeretet örök Istenéről” (VI. 238.). Konstantinápolyban Ádám Tankrédként a keresztes hadjárat célját, Palesztina felszabadítását említi, ahol „szent bölcsje / Ringott üdvünknek...” (VII. 12–13.), majd Lucifer ezzel mutat a barátseregbe: „Erényök a sanyargás, a lemondás, / Mit mestered kezdett meg a kereszten.” Ádám: „Az egy világot váltá meg ez által...” (VII. 121–123.). Jézus alakját a tragikusan megosztó homousion-vita (VII. 102–103.) is felidézi. Rá hivatkozik a „vérengző kereszt” (VI. 266.) fanatikusa, a pátriárka (VII. 158–159.; Mt 10,34), és Londonban a cinikus koldus, aki „Krisztusnak öt sebére” kér alamizsnát (XI. 190.). Végül a zárójelenetben Éva jövendöli meg Jézus, a második Ádám születését: „Ha úgy akarja Isten, majd fogamzik / Más a nyomorban, aki eltörüli, / Testvériséget hozván a világra. –” (XV. 96–98.)

Ravasz László e kevés, elszórt utalásból világot épít. A Lucifer sugallta vízió azért iszonyú, mert a „világfázékba” „nem hull bele az a titokzatos csepp – egy vércsepp a

keresztről –, ami a kotyvalékból aranyat csinálna”.³⁴ De a záró színben mindez megoldást nyer: „Éva méhében ott van már az ígélet magva az Asszony Fiáról, aki megtöri a kígyó fejét s az első Ádámmal szembeállítja önmagát, a második Ádámot, Krisztust. Benne újra helyreáll az ember megromlott állapota, egybekapcsolódik Isten és az Ő gyermeke, restaurálódik a megcsorbult, összetört emberi élet s megjelenik a világban, a szívekben, a történelemben egy új győzelmes elv, a Krisztus.”³⁵ Csakhogy a jelenethez egy másik értelmezés is társul, Luciferé. „Fiad Édenben is bűnnel fogamzott” – mondja Évának. „Az hoz földedre minden bűnt s nyomort” (XV. 94–95.), tehát Éva anyasága nem csupán a Megváltó eljövételét ígéri, hanem egyben tragikus jelentőségű is, mert lehetővé teszi, hogy az álmoképek valósággá váljanak. Méhében már ott él az elsőszülött, a testvérgyilkos Káin, akiben és a bűn bélyegét viselő utódaiban Lucifer folyamatosan, a történelem végéig belép az Úr világába. De Ravasz László nem vet számot ezzel, hanem az ellenkező (irodalomkritikai szempontból értelmezhetetlen) irányt mutatja be: Krisztust – expressis verbis – beleálmodja a történelmi jelenetek világába. „Hunyjuk le a szemünket s gondoljuk el, amint az Ő alakja végig megy mindenik színén. Ave Restaurator!” Ennek a kegyes, hosszan részletezett fantáziajátéknak már nincs köze *Az ember tragédiája* című szépirodalmi műhöz. Csupán egyetlen idézet: Madách – és részben még Ravasz László – korának átírása. Jézus Krisztus „elveygyl a londoni vásárba s a piacra vitt leányt védelme fátyolával betakarja, a munkásokat egy lelki ország szenvedélyével fanatizálja, a diákokat katonájává avatja, a bábjátékos kezébe bibliát, ajkára zsoltárt ad s a sír felett megáll: én vagyok a feltámadás és az élet!”³⁶ Mindez nem Madách, hanem Ravasz László „misztikus eposza az örökkévalóságnak”. Az esztétikából doktorált szerző pontosan látta a Solus Christus szellemében történő átírás irodalmi értelmetlenségét, hiszen ebben nemcsak a tragédia, hanem a dráma is eltűnik. „Milyen nyomorú kis dolog lett volna abból, ha [Madách] minden szín végén egy kis prédikációt tart vala a jó győzelméről, a lelkiség fölényéről.”³⁷ De Krisztus bevonása a főszereplők közé nem korlátozódik az említett fantáziajátékra, hanem átvonul a tényleges drámai színek értelmezésébe is. Az Úr szín „a világirodalom leghatalmasabb bűnbánati prédikációja s csillagokon át repülő sikoltás, amely viszi ölében a Jézus nevét, mint menekülő édes anya tűzvészből megmentett gyermekét.”³⁸ Majd a XV. színben az Úr Lucifernek szóló intelme (XV. 170–178.) is „a megváltásnak a csírája lesz. Itt emelkedik legmagasabbra a világirodalomban ez a költemény: a Sátán az Isten dicsőségének eszköze, mert lázadásából születik a Megvált-

tás, ostromára bomlik ki a győzelmes isteni kegyelem...³⁹ A drámai költeményben – zárul a cikk – az ember először torznak tűnik, de Madách „megmutatja nekünk a fényből való, plasztikus, örök emberi arcunkat: az istenképet. A második Ádám: a Krisztus arcát.”⁴⁰

Ravasz László pontosan meghatározza, hogy a *Tragédia* Krisztust főszerepbe állító átírásának és a Jézushoz kötődő – az irodalmi szövegből nem következő – képzettársításoknak mi a valódi célja, hiszen a műértést nem segítik. Mint írja, Madách darabjában mindvégig Lucifer áll Ádám mellett, de az olvasónak meg kell éreznie, hogy „nem ő [Lucifer] a mi Társunk. Azért, hogy rákényszerüljünk Krisztust fogadni társul, barátul, fényhozó kalauzul...”⁴¹ A másik magyarázat Ravasz László cikkének legtöbbit citált „ugródeszkás” passzusa. Igaz, felidézése mögött többnyire nem az elismerés, hanem a papos szofisztika leleplezése áll. Ravasz püspök – ellentétben Prohászkaival – a „pesszimista” Madáchot nem a XIX. század irracionalista, agnosztikus gondolkodói közé állítja, hanem a keresztény irodalmi tradíció legnagyobbjainak sorába. „Pesszimista-e tehát Madách? Az, mint Pál, Szent Ágoston, Kempis, Luther, Kálvin, mindenki, aki az Isten nélkül való életet abszolút rossznak látta s az Istennel való életet az egyedül jónak. De optimista is Madách, mint mindenki, akinek az élet rosszasága csak ugródeszka volt, hogy arról az örök szeretet és örök jószág kebelébe vesse magát.

Igaz, hogy ő e kettősségnek csak az egyik oldalát látta és mondotta el, de azért hallgatott el, hogy hallgatása minden beszédnél ékebben hirdesse a másikat.”⁴²

Ravasz László igen csavaros okfejtés után jutott el ünnepi előadása záró mondatáig – Madách „a legnagyobb magyar poéta-igehirdető”⁴³ –, de a Trianon utáni kritika nem vitatta e tárgyilagosságot és igazolhatónak aligha nevezhető összegzést, sőt, a hivatásos irodalmárok előzékenyen hangolódtak rá a református püspök gondolatmenetére. A *Protestáns Szemlében* Zsigmond Ferenc irodalomtörténész akadémikus terjedelmes recenziója kiemeli, hogy a beszéd a képzelethez és a szívhez szólt, mert a száraz szaktudomány nem tudott volna megfelelni az ünnepi várakozásnak. Ravasz püspök értelmezésének elfogadásához hívónak kell lenni, és hogy „Madáchban csakugyan megvolt-e az optimista keresztyén hitnek ez a biztonságos ereje, ez maga is hit dolga kire-kire nézve, de tagadhatatlan, hogy ha valakinek, hát egy keresztyén főpapnak van joga ezt a gyönyörű értelmezést hirdetni, kivált egy vallásos jellegű társaság körében...”⁴⁴ A szintén irodalomtörténész akadémikus, Kéky Lajos a *Budapesti Szemlében* nem tudományos, inkább költői szöveggént értékeli az irodalmi

beszédet. „Nem logikával dolgozik, a nagy tragédia egyes helyeinek elemzésével, az egyes színek jelentőségének kifejtésével, hanem leszáll a költő emberi elméjének és emberi szívének legmélyére és mint költő-psychologus fejt meg az *Ember tragédiája* igazi jelentését.”⁴⁵ Hármójuk közül a legnevesebb irodalmár, Tolnai Vilmos akadémikus a *Napkeletben* a két nagy gondolkodó és szónok, Prohászka és Ravasz püspök pesszimizmus-vitájának tekinti a cikket. Ravasz László felfogásában, amelyet „a tudós főpap mesteri könnyűséggel és természetességgel fejt ki a költő művéből, kénytelenek vagyunk az ő pártjára állani s Madáchot a pesszimizmus vádja alól fölmenteni.”⁴⁶

Az egyetlen figyelemre méltó kritikus hangú értékelés Prohászka és Ravasz dolgozata után tíz évvel jelent meg. Sebestyén Károly irodalomtörténész, színkritikus, húsz évén át a Színművészeti Akadémia tanára, közben igazgatója, valamint a Kisfaludy Társaság tagja – zsidó származású lévén – a keresztény felekezetek szempontjából elfogulatlanul hasonlíthatta össze a két hozzászólást.

A két püspök – Két Madách? című rövid tanulmány apropója Ravasz László második Madách-beszéde: *Az ember tragédiájának költői igazsága – Pohárköszöntő a Gyulai-serleggel a Kisfaludy Társaság ünnepi lakomáján, 1934. február 11-én.* Elmondásakor már formálódik, és április 7-én a Nemzeti Múzeum tanácstermében – Hóman Bálint kultuszminiszter elnökletével – megalakul a Madách Imre Országos Emlékbizottság.⁴⁷ A társelnökök sorában – Berzeviczy Albert, a Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy Társaság elnöke, Herczeg Ferenc író, Hóman a miniszteri székben követő Teleki Pál és mások mellett – Ravasz László is szerepel, sőt, a megalakulást bejelentő tudósítás alapítóként tekint rá. „A *Budapesti Hírlap* és vezetősége, amely Ravasz László lánglelkének sugallata nyomán eddig egyedül vitte a mozgalmat, lelép helyéről és átadja helyét az egész ország közvéleménye képviselőinek, a Madách Imre Országos Emlékbizottságának.”⁴⁸ Az első ülést megnyitó Hóman kiemeli, hogy Ravasz László februári kezdeményezésére⁴⁹ indult meg a fővárosi Madách-szobor felállítását célzó országos mozgalom.

Az ember tragédiájának költői igazságáról szóló püspöki pohárköszöntő viszont nem hoz újat, sőt, színvonala – nem a hittudományi, hanem az irodalmi érvelés szempontjából – elmarad a tizenegy évvel korábbi centenáriumi beszédétől. A püspök *Az ember tragédiájában* most is a „katedrális-költeményt”, a „világnézeti költeményt”, az eposzt ünnepli. Három motívum jelent újdonságot. Az első az új művészet, a mozi bevonása, amely a korábbi zenei párhuzamot váltotta: leperreg az olvasó előtt a vi-

lágortörténelem nagy filmje, amelynek Lucifer a rendezője. A második a *Tragédia* üzenetének mint keresztény nemzeti misztériumnak az aktualizálása. A küzdelem és a bizalom „kulcsszava a mai és az örök magyar sorsnak. [...] ez a könyv, amely mindenha időszerű lesz, de sohasem annyira, mint éppen ma.”⁵⁰ Végül átjárja a szöveget valami új keletű, Ravasz László írásaira nem jellemző türelmetlenség: ugyanúgy kioktatja a sztregovai költő életrajzíróit, mint a komparatista irodalmárokat. Az utóbbi azért különös, mert első, huszonöt évesen írt rövid Madách-cikkében Lucifer alakját maga is Mefisztóéval vetette össze.⁵¹ Három évtizeddel később ezt már holtvágánynak látja. „Ebből következett a költeménynek az a sorsa, hogy az olvasók és kritikusok vagy a költő egyéni életéből próbálták megérteni s úgy fogták fel, mint elpalástolt lírát, álarcos önéletrajzot; vagy pedig önmagukból magyarázták s mindenki saját világnézetét kereste és találta meg benne. Azokat nem is említem, akik egy költeményt mindig csak egy másik költeményből tudnak megérteni és megmagyarázni, s a tragédiából csak azt látják, ami a vele egyfaját alkotásokkal testvér. Furcsa könyvvezetők ezek; azt hiszik, hogy költeni annyi, mint kölcsönkérni.”⁵²

Sebestyén Károly úgy véli, Ravasz László új Madách-beszédében hiába hirdeti meg a *Tragédiához* való visszatérés eszméjét, maga is makacsul saját világnézetét keresi a drámai költeményben, hasonlóan, mint Prohászka Ottokár.

A Két püspök – Két Madách? szórakoztató vitairat, első felét nehéz derűtség nélkül olvasni. A sorok között bujkáló ironia felidézti Reviczky Szevér, Vajda János, Zilahy Károly emlékezetes, csipkelődő, nemegyszer pikírt hangját, azt a kritikai tónust, amely az áhítat, az irodalmi és színházi kultusz, a panteonba állítás nyomán eltűnt a Madách-szakirodalomból. Sebestyén Károly ironiája nem a költőt célozza, hanem a hivatalos, tekintélyelvű *Tragédia*-kritika egészét – keskeny sebet ejt, de mélyre vág. A Madách-centenáriumon – kezdi tanulmányát – „irodalomtörténet-írók, esztétikusok, filozófusok próbálták ki rajta [a költőn] elméjük élességét s igyekeztek róla valami újat és eredetit mondani. A legmerészebb Madách-méltató, akinek csakugyan sikerült az Ember Tragédiáját merőben új és meglepő világlátásba helyezni, Prohászka Ottokár dr. székesfehérvári püspök volt.”⁵³ Csakhogy a katolikus főpap nem a költő merész méltatójaként, hanem merész ünneprontóként hozott újat. A tanulmányíró ezután a prohászka logika nyomába ered, és a püspök „kegyes haragjának” okait nyomozza és cáfolja – parodisztikus tömörséggel. 1933 nevezetes a Madách-naptárban: ötven esztendeje mutatták be *Az ember tragédiáját* a Nemzeti Színházban, és azóta a darab az

ötszázadik előadásig jutott. „Mondanunk sem kell, hogy a kettős ünnep az alkalmi méltatások, értekezések, vezér- és tárcacikkek egész raját robbantotta fel. A legnagyobb figyelmet keltő megnyilatkozások közé kell számítanunk azt a serlegbeszédet, amelyet Ravasz László, református püspök a Kisfaludy-Társaság évi lakomáján mondott Madáchról.” Ezután következik a püspök tizenegy évvel korábbi „ugródeszkás” hasonlatának felidézése és a záró jelenetben látható kiengesztelődés, amely „olyan megoldás, amelyet egy püspök csak helyeslőn és teljes megnyugvással vehet tudomásul. De az elfogulatlan és pártatlan olvasónak éreznie kell, hogy ez a megoldás nincs harmóniában a mű egészével.” Sebestyén Károly szúrásai mögött az irodalmár szakma morgását hallani: a Madách-kérdéshez hozzászóló egyházi tekintélyek nem hozzáértők, és ha azok is, akkor sem tárgyilagosak. Egy püspök nem lehet elfogulatlan, mert ha a hit és az egyház nevében elutasít egy művet, akkor feketére festi, mint Prohászka, ha a hit és az egyház nevében elfogad, akkor rózsaszínűre, mint Ravasz.

Sebestyén Károly hat évtizednyi – Erdélyitől Prohászkaig és Ravaszig ívelő – „tiszteletre méltó motívumokból” fakadó értelmezői tévedéssorozatot próbál egy mondat tal lezárni. A két püspök téved, mert a drámai költemény nem a hit avagy a hitetlenség breviáriuma.⁵⁴ „Az Ember Tragédiája szerzőjének nem az a célja, hogy Isten ölébe terelje vissza az eltévelyedett embert. Madách épp oly kevésbé hittérítő, mint istentagadó.”⁵⁵ De nem ez a szerző végszava. A sokszor türelmetlen és kizárólagosságra törekvő ideológiai célzat leleplezője előáll saját tézisével, és maga is türelmetlenné és más nézetek iránt botfülűvé válik. A *Tragédia* világlátását az Ūr jelenetben, a küzdelem éthoszában találja meg. „... az élet küzdelem, / S az ember célja e küzdelem maga.” (XIII. 115–116.)

E pont jól érzékelteti a múlt és a jelen Madách-kritikája közötti distanciát. A küzdelem-motívum kiemelése már sok évtizede a szakirodalom konszenzuspontja, de a 30-as évek derekán ez a gondolat még újnak számított. Sebestyén Károly megelőzte korát, de érveinél tapinthatóvá válik a szerző világnézete, politikai meggyőződése – és az, hogy ezenkívül nemigen képes mást elfogadni. A küzdelem-fogalom kibontásánál nyolcsoros felsorolásba kezd. „Dolgozni, harcolni, nyomot hagyni, alkotni, utat törni, hidat verni, az emberi életet meghosszabbítani... békét szerezni, jólétet teremteni, az emberiség egységén és szolidaritásán munkálni: ez lehet és ez legyen életünk célja és tartalma. [...]

Csak ebbe a perspektívába beállítva nyer értelmet és jogosultságot az Ember Tragédiája. [...] Küzdjünk és bízza bízzunk. Ne a *Deus ex machina*-ban; ne a kívülről

jövő támogatásban; ne az Irgalomban és Kegyelemben. Hanem mindmagunkban. És küzdelmünk jogosságában és eszméink helyességében és eszményeink örök értékében.”⁵⁶ A zárzó lelkesült imperatívusza fiaskó, mert ellentétes a szerző korábbi fejtegetésével és a *Tragédia* szellemiségével: a földi jogok, eszmék, eszmények keletkeznek, élnek, és elporladnak – nem örökkévalók. A magunkban bízunk eleitől fogva – több, mint a *90. zsoltár* profán parafrázisa. Új irányt mutat a Madách-kritika számára: a két püspök által is képviselt transzcendens értelemkeresés elutasítására és a történelmi, társadalomtörténeti összefüggések előtérbe állítására szólít fel.

Sebestyén Károly a holokauszt áldozata lett. Nem sejtette, hogy másfél évtized múlva ezt az irodalomértelmezési programot a baloldali eszméket megcsúfoló kommunista diktatúra teszi egyeduralgokodóvá.

JEGYZETEK

- 1 GREGUSS Ágost: *Titoknoki jelentés a [Kisfaludy] Társaság történetéről s munkálkodásáról az utolsó közgyűlés óta = Magyarország*, 1862. február 7. (31. sz.), 2–3.
- 2 ARANY János: *Egy üdvözlő szó = Szépirodalmi Figyelő*, 1862. május 1. (26. sz.), 401–402.
- 3 SZÁSZ Károly: *Az ember tragédiájáról = Szépirodalmi Figyelő*, 1862. február 13. (15. sz.), 228–231.; február 20. (16. sz.), 244–246.; február 27. (17. sz.), 260–262.; március 6. (18. sz.), 275–277.; március 13. (19. sz.), 293–295.; március 20. (20. sz.) 308–310.; március 27. (21. sz.), 324–326.; április 3. (22. sz.), 339–342.
- 4 VAJDA János: *Irodalmi újdonságok = Nővilág (Divatlap a magyar hölgyek számára)*, 1862. január 20. (2. sz.), 29–30. Három hét múlva visszatért a *Tragédiára*. VAJDA János: *A jutalomtűzésekről = Nővilág*, 1862. február 10. (4. sz.), 59–60., 60.
- 5 ZILAHY Károly: *Az ember tragédiájáról (Levéltöredék) = Kritikai Lapok*, 1862. június 1. (7. sz.), 177–180.
- 6 REVICZKY Szevér: *Az ember tragoediája, Madách Imrétől. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. 1862. Műbíráló = Gombostű*, 1862. március 1. (18. sz.), 550–553.; március 5. (19. sz.), 585–587.; március 8. (20. sz.), 617–621.; március 12. (21. sz.) 648–651.; március 15. (22. sz.), 684–686.
- 7 ERDÉLYI János: *Az ember tragédiája = Magyarország*, 1862. augusztus 28. (197. sz.), 2–3.; augusztus 29. (198. sz.), 2–3.; augusztus 30. (199. sz.), 2–3.; szeptember 2. (201. sz.), 2–3.; szeptember 3. (202. sz.), 2–3.
- 8 SZÁSZ Károly: *Egy szó, Zilahy Károly úr „levéltöredékére” = Kritikai Lapok*, 1862. július 1. (9. sz.), 232.
- 9 ZILAHY Károly: *Haragos válaszra szelíd felelet (Szász Károlynak) = Kritikai Lapok*, 1862. augusztus 1. (11. sz.), 277–280.
- 10 A kérdésről részletesebben BALOGH Csaba: *„Rostárod a szentegyház téteit...” – A Tragédia korabeli fogadtatásának felekezeti háttere = „Zengett Színonon a zsoltár” – A magyar kálvinizmus kulturális és civilizációs hatásai*. Szerk. KULIN Ferenc, VELIKY János, Bp., Argumentum, 2010, 53–75.
- 11 MORVAY Győző: *Magyarázó tanulmány „Az ember tragédiájá”-hoz*. Nagybánya, Molnár Mihály, 1897; PALÁGYI Menyhért: *Madách Imre élete és költészete*. Bp., Athenaeum, 1900; VOINOVICH Géza: *Madách Imre és Az ember tragédiája*. Bp., Franklin, 1914 / 1922
- 12 DUDEK János: *Az Ember Tragédiája = Katholikus Szemle*, 1897, 4. sz., 531–544., 531.
- 13 PROHÁSZKA Ottokár: *»Az ember tragédiája« és a peszsimizmus = Katholikus Szemle*, 1923, 4. sz., 193–201. Részletesebben BALOGH Csaba: *Az ördög türehtetlen pökhendisége. Prohászka Ottokár Madách-kritikája = Magyar Művészet*, 2015, 4. sz., 78–86.

- 14 ERDÉLYI: *i. m.* (1862). Részletesebben BALOGH Csaba: *Az ördög komédiája. Erdélyi János Tragédia-bírálat* = *Magyar Művészet*, 2020, 2. sz., 106–113.
- 15 RAVASZ László: *Madách „pesszimizmusa” (A M.P.I.T. 1923. június 16-i ülésén tartott előadás)* = *Protestáns Szemle*, 1924, 1. sz., 24–30.; *Ua.* [Előadás a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság 1923. évi Madách-ünnepén] = RAVASZ László: *Százados ének (Ravasz László két beszéde)*. Bp., Studium, 1925, 3–17. Az idézetek az első megjelenésből valók.
- 16 *Uo.*, 24.
- 17 *Uo.*
- 18 Vö. GERGELY Jenő: *Ravasz László dunamelléki református püspök (1882–1975)* = *Uő: Főpapok, főpásztorok, főrab-bik (Arcélek a huszadik századi magyar egyháztörténetből)*. Bp., Pannonica, 2004, 184–197.; TÓTH-MATOLCSI László: *Műhely a lehetetlenséghez (Kapcsolódási pontok Bibó István és Ravasz László életművében)*. Bp., Argumentum, Bibó István Szellemi Műhely, 2005, 26–44.
- 19 RAVASZ László: *Orgonazúgás (Beszédek, előadások)*. Bp., Studium, 1923; reprintje *Uő: Orgonazúgás. Bevezető* TAKÁCS Péter, Bp., Lucidus, 2005
- 20 RAVASZ László: *Petőfi az Alföld lelke (1922)* = *Uo.*, 53–58.
- 21 RAVASZ László: *Emlékezéseim*. Szerk. GYÖKÖSSY Endre, Bp., Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992, 67.
- 22 ALEPH [RAVASZ László]: *Az Ady Endre kálvinistasága = Protestáns Szemle*, 1916, 4. sz., 268–270, 269.
- 23 RAVASZ: *i. m.* (2005), XI.
- 24 *Uo.*, XVI.
- 25 RAVASZ: *i. m.* (1923), 24.
- 26 *Uo.*, 25.
- 27 *Uo.*
- 28 Vö. RAVASZ László: *Kis dogmatika (Hitünk igazságai)*. Bp., Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1990, 50–56.
- 29 RAVASZ: *i. m.* (1924), 27.
- 30 *Uo.*
- 31 RAVASZ: *i. m.* (1924), 27.
- 32 MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája (Drámai költemény). Szinoptikus kritikai kiadás*. Szerk. KERÉNYI Ferenc, Bp., Argumentum, 2005. A *Tragédia*-idézeteket ebből a kiadásból közlöm.
- 33 Vö. TÓTH-MATOLCSI: *i. m.* (2005), 94–132.
- 34 RAVASZ: *i. m.* (1924), 26.
- 35 *Uo.*, 27–28.
- 36 *Uo.*, 28.
- 37 *Uo.*, 29.
- 38 *Uo.*, 29–30.
- 39 *Uo.*, 29.
- 40 *Uo.*, 30.
- 41 *Uo.*, 29.
- 42 *Uo.*
- 43 *Uo.*, 30.
- 44 ZSIGMOND Ferenc: *Ravasz László százados énekek (Két beszéd)* = *Protestáns Szemle*, 1925, 5. sz., 328–331., 330.
- 45 -i [KÉKY Lajos]: *Ravasz László irodalmi beszédei = Budapesti Szemle*, 1925, 200. köt., 578. sz., 156.
- 46 TOLNAI Vilmos: *Ravasz László, százados énekek = Napkelet*, 1925, 6. sz., 55–56., 55.
- 47 [NÉVTELEN]: *Megalakult a Madách Imre Országos Emlékbizottság = Pesti Napló*, 1934. április 8. (78. sz.), 9.
- 48 [NÉVTELEN]: *A Madách Imre Országos Emlékbizottság megalakulása = Magyar Országos Tudósító (Kézirat)*. Bp., 1934. április 7. (78. sz.), 79–80., 79. = Magyar Nemzeti Levéltár https://library.hungaricana.hu/hu/view/MOT_1934_04_1/?pg=79&layout=s
- 49 RAVASZ László: *Szobrot Madách Imrének = Budapesti Hírlap*, 1934. február 2. (26. sz.), 1.
- 50 A beszédnek két fontos kiadása RAVASZ László: *Az ember tragédiájának igazsága. Köszöntő a Gyulai-serleggel a Kisfaludy Társaság ünnepi lakomáján 1934. február 11-én = A Kisfaludy Társaság Évlapjai. Új folyam. 1933–1936*. Bp., a Társaság kiadása, 1936, 59. köt., 85–88.; *Ua.* = *Budapesti Szemle*, 1934, 232. köt., 676. sz., 360–363. Idézet az előbbiből: 88.
- 51 RAVASZ László: *Mefisztó és Lucifer = Kolozsvári Egyetemi Lapok*, 1903, 10. sz., 182–186.
- 52 RAVASZ: *i. m.* (1936), 86.
- 53 SEBESTYÉN Károly: *Két püspök – Két Madách? = Emlékkönyv Balassa Józsefnek, a Magyar Nyelvőr szerkesztőjének, 70. születése napjára*, Szerk. BEKE Ödön, BENEDEK Marcell, TURÓCZI-TROSTLER József, Bp., Ranschburg Gusztáv Könyvkereskedése, 1934, 129–131., 129.
- 54 Ravasz László használja is a kifejezést: „[az *Ember Tragédiája*] ifjúságom breviáriuma lett...” RAVASZ: *i. m.* (1924), 24.
- 55 Mindhárom idézet: *uo.*, 130.
- 56 *Uo.*, 131.